

Den nya tiden

Den tidsperiod i Europa som historikerna kallar för medeltiden tog slut omkring år 1500. Tiden därefter har man valt att kalla för *den nya tiden*.

Hur kommer detta sig? Vad var det som då hände, att historikerna senare har bestämt att en ny tidsperiod började?

Svaret är att kring år 1500 skedde det stora förändringar i människornas liv. Detta berodde på ett flertal olika saker och händelser som blev viktiga för framtiden. Några av dessa kommer du att få läsa om på de första sidorna av denna bok.

En ny världsbild

Under hela medeltiden hade människor trott att jorden var platt och även världens mittpunkt. Runt jorden kretsade solen, planeterna och stjärnorna. Denna världsbild hade kyrkans män sagt var riktig. Eftersom kyrkan hade stor makt, var det heller ingen som vågade säga emot.

Men nu började vetenskapsmän, som Nicolaus Kopernikus, Johannes Kepler och Galileo Galilei, att undersöka sin omvärld genom att utföra olika experiment. Dessutom uppfann Galilei ett viktigt hjälpmedel, teleskopet.

Vetenskapsmännen kom fram till att solen låg i centrum och att jorden och planeterna rör sig runt solen. De förklarade att jordklotet dessutom snurrar runt sin egen axel.

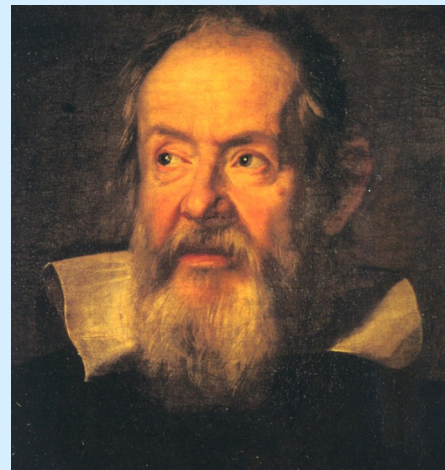
Inte förrän i slutet av 1600-talet började man förstå att denna världsbild var den riktiga.

I detta kapitel kan du kort läsa om

- * en ny världsbild
- * renässansen
- * upptäcktsresor
- * reformationen
- * boktryckarkonsten

Vetenskapsmän förklarade att jorden var rund.

Galileo Galilei hette en vetenskapsman som kunde bevisa att solen låg i centrum.

Till sin hjälp hade han sin egen uppfinning teleskopet.

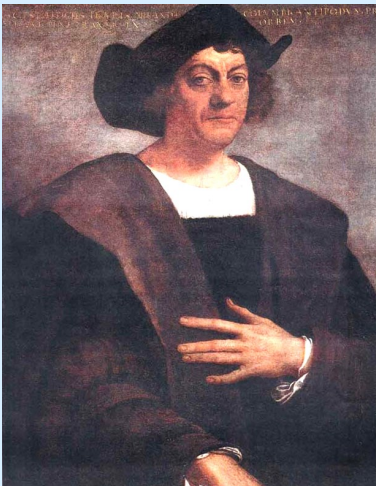
Upptäcktsresor

Vid den här tiden började människor från Europa att ge sig ut på de stora haven och utforska världen. De gjorde långa upptäcktsresor och besökte platser där ingen från Europa tidigare hade varit. Sjöfarna hade god hjälp av den nyuppfunna kompassen, som hjälpte dem att hitta på haven.

Européerna ville hitta sjövägen till Indien, för att där kunna köpa kryddor. Kryddorna kunde de sedan sälja dyrt när de kom tillbaka till Europa.

Världskarta från 1500-talet

Christofer Columbus

Jorden är rund

Allt fler människor började inse att jorden var rund. Därför tänkte en italienerare, som hette Christofer Columbus, att om man seglade västerut över Atlanten, så skulle man nå fram till Indien. Det Columbus inte visste, var att det låg en hel världsdel i vägen.

När Columbus fartyg nådde land år 1492 trodde han att han var framme i Indien. I själva verket hade han återupptäckt den världsdel, som senare fick namnet Amerika.

Istället kom det att bli en portugis, som hette Vasco da Gama, som blev först med att hitta sjövägen till Indien genom att runda Afrikas sydspets.

Columbus i
Amerika år 1492

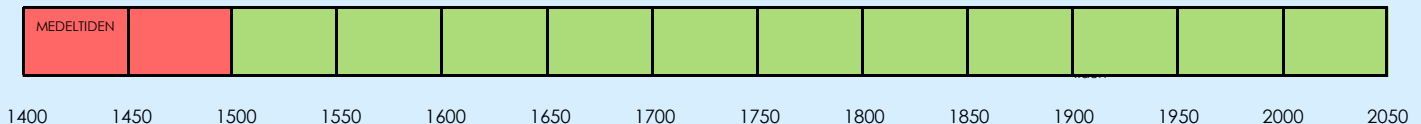
Leonardo
Da Vinci

Galileo Galilei

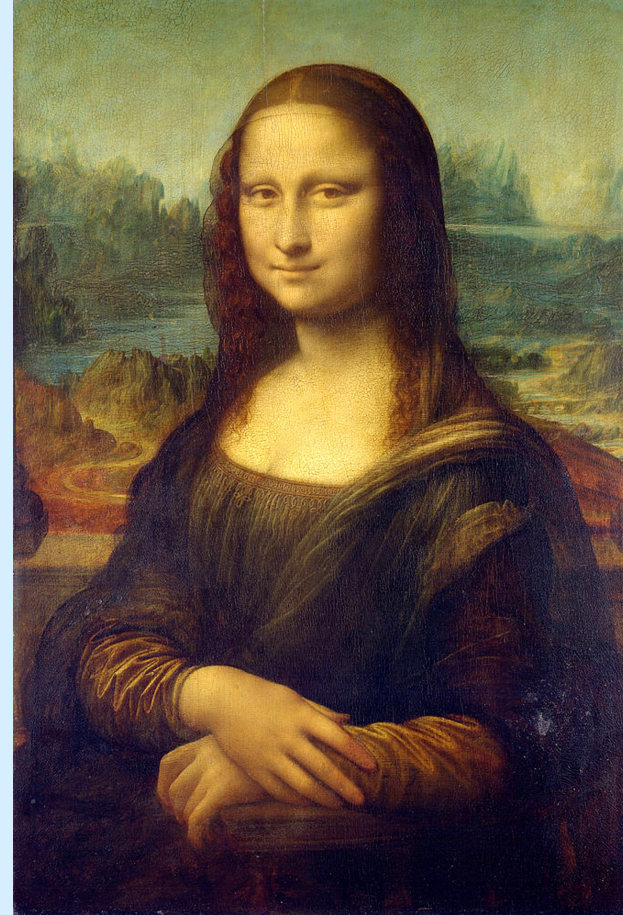
NYA TIDEN

▼ **Nya tiden i Europa**
börjar omkring år 1500.

◀ Statyn David skapades av Michelangelo.

▲ Mona Lisa målades av Leonardo da Vinci. Det är världens mest berömda tavla.

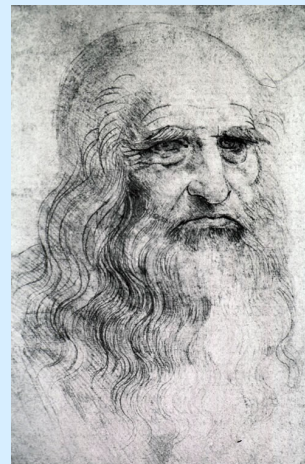
Renässansen

I slutet av 1400-talet ökade intresset för konst, musik, litteratur och arkitektur ute i Europa. Särskilt i de rika italienska städerna Florens och Venedig märktes detta. I dessa städer byggdes det stora slott och pampiga palats.

Konstnärer, skulptörer och författare från den här tiden var mycket intresserade av *antiken*, vilket var de gamla grekernas och romarnas kultur.

Människorna i de italienska städerna kallade sin tid för *renässansen*, vilket betyder pånyttfödelse. De menade att människan var förnuftig och skulle undersöka världen omkring sig. Man ville måla, skulptera och skriva med den glädje som man gjort under antiken. Man skulle helt enkelt låta antikens tankar och idéer födas på nytt.

Många konstnärer från renässansen har blivit världsberömda. Två av de skickligaste konstnärerna var Leonardo da Vinci och Michelangelo.

◀ Självporträtt av Leonardo da Vinci

Boktryckarkonsten

Det hade funnits böcker redan under medeltiden. Men alla dessa var handskrivna. Ofta var det munkar eller nunnor som satt och gjorde detta krävande arbete. Böcker blev därför dyra och sällan något som vanliga människor träffade på.

Men i Tyskland uppfann Johan Gutenberg något som vi kallar för boktryckarkonsten. Han kom på ett sätt att trycka text på papper, istället för att skriva av text för hand. Nu kunde man trycka böcker i många exemplar och dessutom blev de billiga. När det kom ut böcker och tidningar och allt fler lärde sig läsa, fick människorna också mer kunskap.

Därför kan man säga att boktryckarkonsten är en av de viktigaste uppfinningar som har gjorts.

Så här gick det till när Gutenberg och hans vänner tryckte böcker.

Reformationen

Alla som var kristna i Europa under medeltiden var katoliker. Deras högste ledare bodde i Rom och kallades för påven.

Under början av 1500-talet hade många människor tappat förtroendet för påven och den katolska kyrkan. Det berodde bland annat på att vetenskapsmän hade visat att kyrkans världsbild hade varit fel.

Den katolska kyrkan hade blivit mycket rik på att sälja brev som gav Guds förlåtelse. Många tyckte detta var att luras.

Påven och många präster levde inte efter de regler som stod i Bibeln. Istället levde de ett syndigt liv i lyx.

I Tyskland levde en präst som hette Martin Luther. Han tyckte att mycket var fel inom kyrkan och ville därför förändra den. Martin Luthers protester ledde till att den kristna kyrkan delades upp i den protestantiska och den katolska kyrkan. Denna händelse har kommit att kallas för *reformationen*.

Martin Luther

Under 1500-talet styrs Sverige av Gustav Vasa och sedan av hans söner. Därför kallas denna tid för Vasatiden.

Vasatiden

Tiden då Gustav Vasa och senare hans söner var kungar i Sverige kallas för *Vasatiden*.

Egentligen hette han Gustav Eriksson Vasa och tillhörde en adelsläkt från Uppland, som hette Vasaätten. Hur deras vapensköld såg ut, kan du se på nästa sida.

Gustav var, som du tidigare har läst, en av de sex svenska adelsmän, som den danske kungen hade tagit som gisslan. Gustav Eriksson hamnade sedan som fånge i danskt fängelse.

Hur Gustav trots detta lyckades med att befria Sverige från danskarna och därefter bli kung i Sverige, kommer du att få läsa om i detta kapitlet.

Men Vasatiden handlar förstås inte bara om kungar och krig. I början av 1500-talet fanns det drygt en miljon invånare i vårt land. Några av dessa var adelsmän och präster, och de hade mycket att säga till om. I städerna bodde borgare, som höll på med handel och hantverk. Men de allra flesta var bönder och de bodde ute i byarna. Därför kommer du också att få läsa om hur det var för vanligt folk, och inte minst hur det var för barn, att leva under 1500-talet.

▼ I Sverige börjar den nya tiden år 1520. Den allra första delen av nya tiden kallas i vårt land för **Vasatiden**. Vi brukar räkna med att Vasatiden sträcker sig fram till år 1611. Därefter börjar **Stormaktstiden**.

Gustav Vasa

Erik XIV

Johan III

Sigismund

Karl IX

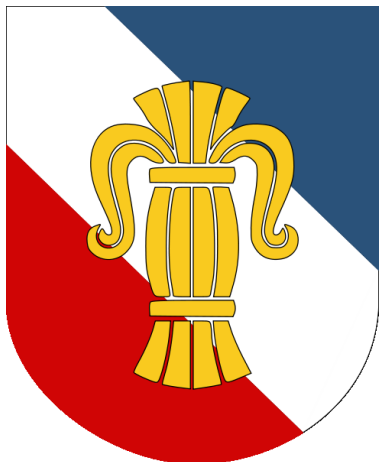

MEDELTIDEN

NYA TIDEN

1490 1500 1510 1520 1530 1540 1550 1560 1570 1580 1590 1600 1610 1620

▲ *Vasaättens vapensköld. Den visar en vase, som har ansetts vara, dels en sädeskärve, men troligare ett ankarjärn som suttit fast i spetsen på en lans.*

I detta kapitel kan du läsa om

- * hur Sverige blir ett självständigt land
- * Gustav Vasa och hans familj
- * hur kungen ökar sin makt
- * när reformationen kommer till Sverige
- * hur Sverige blir ett arvrike
- * hur folk lever under Vasatiden

Historiska källor

Från Vasatiden finns det gott om skrivna historiska källor. Sådana källor kan vara böcker och brev. Boktryckarkonsten uppfanns i slutet av medeltiden. Detta betydde att under 1500-talet började man trycka allt fler böcker och folk skrev även oftare brev till varandra.

Från Vasatiden finns flera byggnader bevarade. Det kan vara hus, kyrkor och stora Vasaslott. De olika byggnaderna berättar om hur människorna levde under 1500-talet.

Även föremål som vapen, smycken, husgeråd och mynt ger oss värdefull kunskap om Vasatiden.

Gripsholms slott var ett av flera Vasaslott som byggdes ut under 1500-talet.

Gustav Vasas äventyr i Dalarna

Gustav Eriksson Vasa var en av de sex fångar, som kung Kristian II hade tagit med sig hem till Danmark, efter slaget vid Brännkyrka år 1518.

Efter nästan två år i dansk fångenskap lyckades Gustav fly. Först tillbringade han en tid i den tyska staden Lübeck. Därefter tog Gustav sig tillbaka till Sverige.

Den 31 maj 1520 landsteg Gustav vid Stensö, strax söder om Kalmar. Kung Kristian utlovade en stor belöning, till den som kunde gripa Gustav Eriksson Vasa.

När Gustav fick reda på att hans far och svåger halshuggits i Stockholms blodbad, bestämde han sig för att befria Sverige från danskarna. Nu begav han sig till Dalarna, för att samla ihop en armé.

Sanning eller saga?

De äventyr som Gustav lär ha upplevt är väldigt spännande, men mycket är nog påhittat i efterhand, för att visa att Gustav Vasa var en modig hjälte.

Gustav Vasa hade nämligen en egen historieförfattare, som hette Peder Svart. Han fick i uppdrag av kungen själv, att skriva ner Gustav Vasas historia, så som kungen ville att den skulle vara. Därför är många berättelser överdrivna och förmodligen inte helt sanna.

Förrädaren på Ornäsgården

En vinterkväll kommer Gustav till bonden Arendt Persson och hans hustru Barbro. Gustav får lov att sova på loftet. Men på natten blir han väckt av Barbro. Arendt har förrått Gustav och han har åkt för att hämta de danska knektarna.

Men Barbro hjälper Gustav att fly genom dasshålet på andra våningen, med hjälp av långa hopknutna handdukar.

▲ Gustav räddas ner i källaren av Tomt Margit i Utmeland. För att dölja källarnedgången sätter sedan Tomt Margit ett stort ölbryggkar över källarluckan. Målning av J.F. Höckert.

Flykten i hölasset

En annan gång får Gustav skjuts av bonden Sven Elfsson i Isala. Han låter Gustav gömma sig i hans hölass. Snart blir de stoppade av danska soldater. De söker genom hölasset med sina spjut.

Men ett av spjuterna har sårat Gustav. Det droppar blod från vagnen rakt ned i snön. Sven är listig och tar fram sin kniv och skär hästen i benet.

När danskarna upptäcker blodspåren, pekar Sven och säger att blodet kommer från hästens ben.

▲ Gustav talar till dalkarlarna i Mora. Snart ger han upp och flyr mot Norge.

Gustav når fram till Mora

Strax efter jul är Gustav framme i Mora. Han ber att dalkarlarna ska följa honom i ett uppror mot kung Kristian. Först får Gustav dem inte med sig, så han fortsätter sin flykt mot Norge.

Men dalkarlarna ångrar sig och sänder sina två snabbaste skidlöpare efter Gustav. Strax innan Sälen hinner de ifatt honom. Nu kan Gustav starta ett uppror mot kung Kristian II:s soldater.

▼ Strax innan Sälen hinner två dalkarlar ifatt Gustav Eriksson.

Gustav Vasas söner

Gustav Vasa hade fyra söner. Som du tidigare har läst hette de Erik, Johan, Magnus och Karl. De fick alla en bra utbildning och lärde sig tyska, franska och latin.

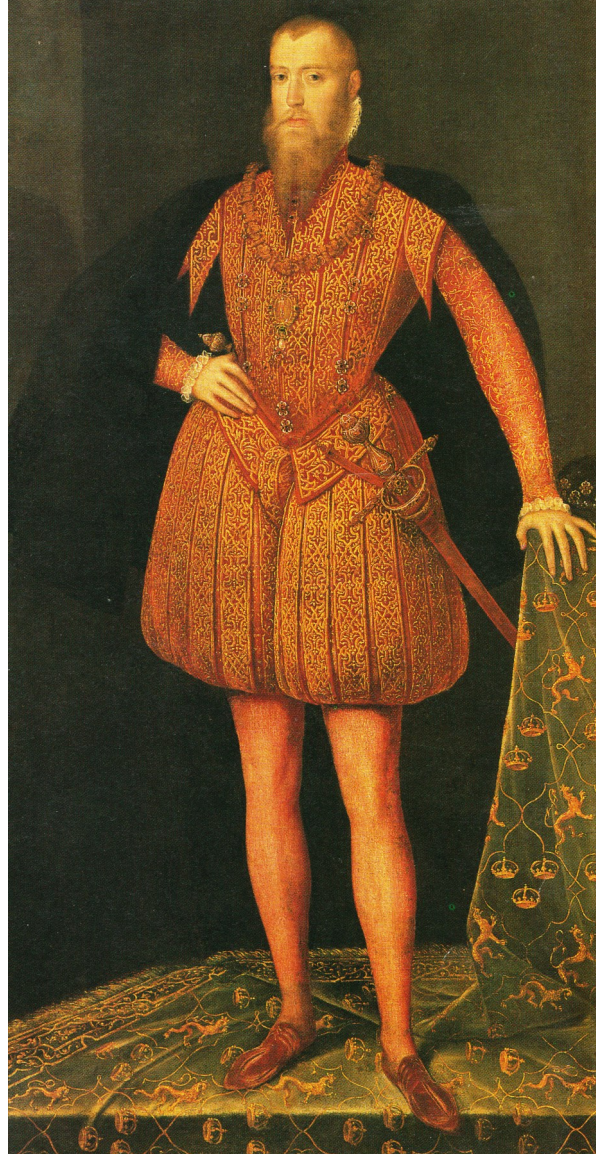
Gustav Vasa hade uppfostrat sina söner till att bli typiska renässansfurstar. De lärde sig att de var mäktiga och att de fick lov att vara både befallande och hänsynslösa. En regent under den här tiden skulle var enväldig. Tre av Gustav Vasas söner kom att bli enväldiga kungar i Sverige under Vasatiden.

Erik XIV

När Gustav Vasa dog år 1560, blev hans äldste son Erik ny kung. Han kom att kallas Erik XIV som kung. Eriks tre bröder Johan, Magnus och Karl blev hertigar över varsin del av riket. Eriks systrar hade sedan tidigare blivit rikt och mäktigt bortgifta. Erik fick den bästa utbildning man kan tänka sig. Han var väldigt framstående i historia, religion och geografi och talade flera språk. Dessutom var han duktig på att teckna och att spela luta.

Men som kung var Erik en misstänksam person. Han litade bara på sin rådgivare Jöran Persson och sin unga flickvän Karin Månsdotter. Karin var inte någon prinsessa, utan en fattig och föräldralös soldatdotter.

Erik hamnade i bråk med sina bröder och litade inte på någon av dem. När hans bror Johan gifte sig med den polska prinsessan Katarina Jagellonica, ingrep Erik, eftersom Katarina var katolik. Först dömdes Johan till döden som landsförrädare. Men sedan nöjde sig Erik med att sätta Johan och hela hans familj i fängelse. I sammanlagt fyra år fick de sitta inlåsta på Gripsholms slott.

▲ Erik XIV

◀ Bilden visar Erik XIV:s krona från år 1561.

Sturemorden

Erik fick också för sig, att några adelsmän av slkten Sture hotade honom som kung. Tillsammans med några beväpnade soldater rusade han ner i fängelsehålan, där Sturarna satt fängslade. Där stack Erik själv ned en fånge med sin dolk. De andra Sturarna dödades på order av Erik.

Efteråt sprang kungen till skogs och irrade runt i flera dagar. När Erik kom tillbaka ångrade han sig djupt och bad de sörjande om förlåtelse. Då förstod man att Erik var sinnessjuk.

Erik avsätts som kung

Ett år efter de så kallade Sturemorden, lät Erik kröna Karin till drottning. Då tyckte Johan och Karl att det hade gått för långt. De båda bröderna gick nu samman och lyckades få kung Erik avsatt som kung år 1568.

Erik och Karin fängslades tillsammans med sina två barn. Efter några år fick Erik sitta helt själv i fängelse. Han längtade efter sin Karin och tecknade flera bilder av henne.

Efter nio år i fängelse dog Erik plötsligt i svåra magsmärter. Det sägs att någon av hans bröder förgiftade honom med arsenik i ärtsoppa. Men inget vet riktigt säkert om det är sant.

▲ När Erik kände sig orolig och illa till mods var det bara den unga Karin Månsdotter som kunde trösta honom. Bredvid Erik och Karin står kungens rådgivare Jöran Persson. Målning av G. von Rosen.

◀ När Erik satt fängslad längtade han efter sin Karin. Här syns en teckning som Erik gjorde av henne när han själv satt fängslad.

Regalskeppet Vasa

Gustav II Adolf lät bygga fyra stora krigsskepp. De skulle användas för att försvara de svenska hamnarna runt Östersjön. Det största skeppet, Vasa, skulle bli Sveriges mest påkostade och pampigaste krigsskepp någonsin.

År 1626 började regalskeppet Vasa att byggas. Det tillverkades av mer än tusen stora ekträd. Skeppet fick flera stora segel och utrustades med över 700 jättelika målade träskulpturer. Vasa beväpnades med 64 tunga bronskanoner och många kanonkulor.

▼ Skeppet Vasa kantrar och vattnet forsar in genom kanonluckorna.

▲ Karta som visar Vasaskeppets färd från varvet i Stockholm till slottet där skeppet utrustades och vidare till söder om Beckholmen där Vasa till sist välte och sjönk.

Första resan

Söndagen 10 augusti 1628, var det äntligen dags för skeppet Vasa att segla ut på sin första tur. Längs Stockholms kajer och stränder var det fullt med människor, som samlats för att titta på det färggranna skeppet. Åskådarna vinkade och det ståtliga fartyget sköt salut med sina kanoner.

Men när Vasa kom ut på öppet vatten hände det. En kraftig kastvind, fick skeppet att luta åt vänster. Vid nästa vindstöt la sig Vasa ännu mer på sidan. Vattnet började då omedelbart att fors in genom de öppna kanonluckorna. Sedan sjönk Vasa snabbt till botten.

Katastrofen är ett faktum

Ombord på skeppet Vasa fanns det ungefär 150 personer. Det var sjömän, och deras fruar och barn, som hade fått segla med.

De flesta klarade sig genom att hoppa överbord. Men mer än 40 människor miste livet i denna stora katastrof.

Varför sjönk Vasaskeppet?

Varför sjönk Vasa? Skeppet var rejält tungt för det hade väldigt många kanoner ombord. Det var kungen själv som hade bestämt att Vasa skulle ha fler kanoner än andra skepp.

Idag vet forskarna att det inte bara berodde på att skeppet var för tungt lastat. Största anledningen var att Vasa var felaktigt byggd. Skeppet var alldeles för högt och samtidigt alltför smalt.

▲ Bilden visar en profil på Vasaskeppets skrov och olika däck.

▲ En modell som visar Vasaskeppets vackra utsmyckning i aktern.

Bärgningen av Vasa

År 1961 bärgades Vasa. Då hade skeppet legat i vattnet i 333 år.

Inuti skeppet hittade man många föremål, som var helt oförstörda. Där fanns sjömans-kistor, kläder, matbestick, tallrikar, järngrytor, kopparmynt, keramik-skålar och mycket mera.

Tack vare skeppet Vasa, har forskarna lärt sig mycket om livet på 1600-talet.

Idag finns skeppet Vasa på Vasamuseet i Stockholm.

▲ Idag kan du beskåda Vasaskeppet på Vasamuseet i Stockholm.

Soldater på tunn is

När Kristina avgick som drottning, valdes hennes kusin Karl Gustav till Sveriges kung. Som kung tog han namnet Karl X Gustav. Men den nye kungen hann bara regera i sex år. Under de få åren var Karl X Gustav, så gott som hela tiden utomlands och förde krig.

Först angrep Karl X Gustav landet Polen. Sverige hade under lång tid varit misstänksamma mot just Polen. Där regerade Sigismunds son Johan Kasimir. Kanske han planerade att kräva tillbaka den svenska tronen?

Dessutom hade Karl X Gustav stora planer på att utöka det svenska Östersjöriket. Därför ville han erövra nya städer och områden längs den polska kusten. Om de polska hamnstäderna kunde kontrolleras av Sverige, skulle kungen få stora inkomster genom tullavgifter.

Svenskarna marscherar mot Danmark

När svenskarna var upptagna med kriget mot Polen, passade Danmark på att anfälla Sverige. Då lämnade Karl X Gustav Polen och marscherade med hela sin armé genom Tyskland. Därpå angrep de Danmark söderifrån. Svenskarna mötte inte något större motstånd och snart hade man erövat den danska halvön Jylland.

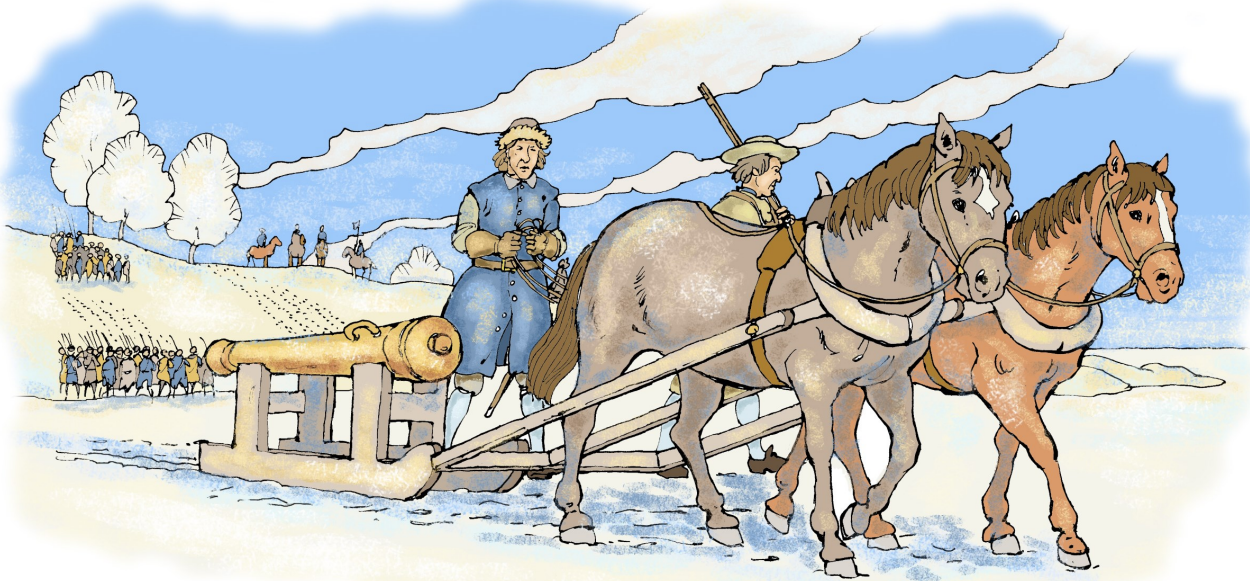
Men hur skulle Karl X Gustav och hans armé komma vidare till Köpenhamn, som låg på ön Själland? Svenskarna hade ju inga fartyg med sig.

► *Karl X Gustav med hela den svenska armén uppställda framför det isbelagda havet.*

▲ *Karl X Gustav*

Tåget över Bält

Men det blev en mycket kall vinter. Som på beställning la sig isen på Lilla Bält, som vattnet mellan Jylland och Fyn heter. Snart var alla sund runt de danska öarna frusna. Då gav Karl X Gustav order om, att hela hans armé skulle marschera över isarna.

Den 30 januari 1658 tågade kungen och hans 17 000 soldater med hästar, kanoner och tunga kärror ut över isen. Några dagar senare hade man även klarat av att ta sig vidare till öarna Lolland, Falster och Själland.

På ett par ställen brast isen och soldater och hästar försvann i djupet. Men så gott som hela Karl X Gustavs armé tog sig över alla isarna. Denna händelse har kommit att kallas *Tåget över Bält*.

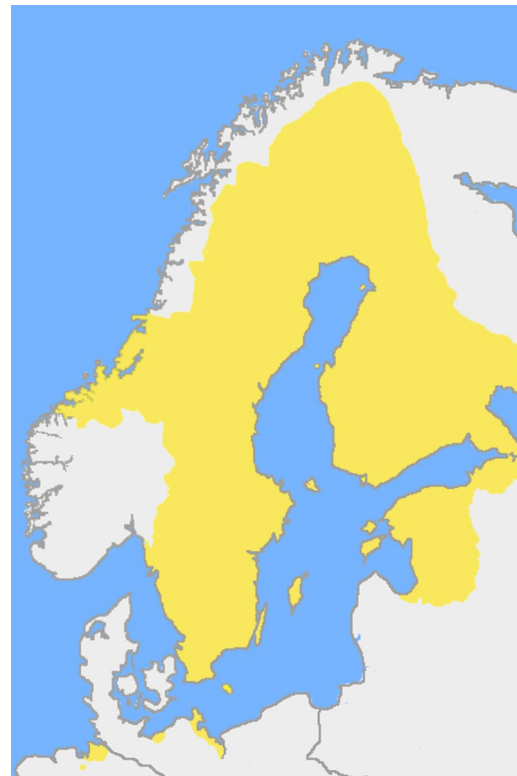
Freden i Roskilde

När danskarna mötte svenskarna på Själland greps de av panik och gav omedelbart upp. Freden, som slöts i staden Roskilde år 1658, var den hårdaste i Danmarks historia.

Sverige tilldelades landskapen Skåne, Halland, Blekinge och Bohuslän. Aldrig tidigare, eller för den delen senare, har vårt land varit större än det var då.

▲ *Karl X Gustavs armé tar sig över isen mot Köpenhamn.*

▼ *Efter freden i Roskilde blev Sverige ett större land än det någonsin varit.*

Häxjakten

Under 1600-talet avrättades det mer än 60 000 personer för trolldom i Europa. Allra värst var det i Tyskland och Frankrike.

Men även i vårt land härjade den fruktansvärda häxfebern. Svenskarna var vid den här tiden mycket vidskepliga och skrockfulla, fastän Sverige var ett kristet land.

Barn pekade ut häxor

Om skörden slog fel eller någon annan olycka drabbade byn, var det lätt till att man ville ge någon skulden. Oftast blev denna någon, byns kloka gumma.

En klok gumma hade det funnits i byarna sedan medeltiden. De hjälpte de sjuka med örter, mediciner och besvärjelser.

Byborna kunde ibland sprida rykten, om att byns kloka gumma var en häxa och i förbund med djävulen. Oftast kallades barn in som vittnen. De berättade de mest hemska berättelser, om hur de rövats bort av häxor. Häxorna hade fört dem till Blåkulla, där de även fått träffa djävulen.

Några av de barn som vittnade, var föräldralösa barn. De vandrade från by till by och tiggde något att äta. Ibland fick dessa barn mat som betalning, ifall de kunde peka ut häxor.

En kvinna som anklagas för att vara häxa, får genomgå vattenprovet.

Vattenprov och avrättningar

Om en anklagad kvinna inte erkände, blev hon torterad tills hon gjorde det. Sedan blev hon dömd till döden genom halshuggning. Efteråt brändes kroppen, eftersom man trodde att eld, var det enda som bet på djävulen.

Man kunde också ta reda på om en kvinna var häxa, genom att låta henne genomgå vattenprovet. Då bakband man kvinnans händer och fötter. Sedan hjälptes man åt att slänga i henne på djupt vatten. Om kvinnan sjönk och drunknade var hon oskyldig. Om hon flöt var hon en häxa.

Särskilda domstolar dömde över 300 kvinnor, som utpekats som häxor till döden. I landskapen Jämtland, Ångermanland, Dalarna, Hälsingland och Bohuslän var tron på häxor särskild stark.

Till slut lyckades bland annat läkaren Urban Hjärne och prästen Erik Noreus sätta stopp för häxjakterna. De kunde förklara att kvinnorna dödades på falska anklagelser och på grund av barns fantasier.

◀ Läkaren Urban Hjärne var en av dem som såg till att häxförföljelserna upphörde.

▲ Bilden visar hur det gick till i Sverige på 1670-talet när förföljelserna av häxor var som störst. Kan du se vad som händer på bilden?